

”לא מעוקצך”

תוקפנות ומגע רגשי בתהליך קבוצתי

רוית ראופמן

המאמר מתאר התמודדות עם סוגיות העולות בעבודה קבוצתית וקשורות בתוקפנות ובהבעת רגשות שליליים. ההתמודדות עם גירוי שמקורו מחוץ לקבוצה, החודר לקבוצה באופן לא מתוכנן, מתוארת במאמר תוך התייחסות לתפקיד שהיא ממלאת כשהיא מאפשרת לפגוש בקבוצה רגשות שליליים ולתת להם ביטוי. התערבות המנחה מתוארת תוך התייחסות להיבטים התייחסותיים ואינטר-סובייקטיביים.

האסטרטגיה שנבחרה על מנת לשמור על כללים אתיים היא לתאר קבוצה שאינה אמיתית, אלא מורכבת ממספר קבוצות שונות, אף כי האירועים המתוארים במאמר קרו באמת, וההשלכות הקליניות והתיאורטיות הנובעות מהם חורגות מעבר לתחומה של קבוצה מסוימת אחת.

אני מבקשת להודות לאור שלו, אביטל רוזנברג, אפרת דנינו וענבל ארגמן על החשיבה המשותפת, העלאת הרעיונות והסיוע בכתיבת המאמר.

מילות מפתח: תוקפנות בקבוצה, יחסי קבוצה-מנחה, גישה אינטרסובייקטיבית.

ד”ר רוית ראופמן היא פסיכולוגית קלינית ומטפלת קבוצתית, ומרצה בכירה באוניברסיטת חיפה בחוג לספרות עברית והשוואתית. מלמדת גם בבית הספר לטיפול באמצעות אמנויות, ובחוג לייעוץ והתפתחות האדם.

שלם הוא יכול לעבר בלי שמישהו בחוץ ירגיש:
לבקע, לגרד בלי להרגיש
ולהטיל ביצה

גיא פרל (מתוך: יש נקודה מעל הראש שלך,
הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013)

כעס ורגשות שליליים בטיפול קבוצתי ופרטני

האפשרות לבטא רגשות שליליים בטיפול זכתה להתייחסות רבה בספרות הפסיכואנליטית, הן בחקר הטיפול הפרטני והן בעיסוק בטיפול הקבוצתי. במאמרו הידוע ופורץ הדרך, "שנאה בהעברה הנגדית", מתייחס ויניקוט לחשיבות הזיהוי של רגשות שליליים, קיצוניים לעתים, בתהליכי ההעברה הנגדית, כיוון שאלה מגלים משהו על חווייתו הפנימית של המטופל (ויניקוט, 1947). האפשרות שוויניקוט מנסח, "לשנא את המטופל באופן אובייקטיבי", להכיר בשנאה זו, ואף לבטאה בעיתוי המתאים, נידונה במאמר זה כפעולה שאינה רק מוצדקת אלא אף חיונית על מנת לאפשר ביטויים של שנאה באופן שאינו הרסני. מאז נוסחו רעיונות רבים בנושא, הן בפסיכואנליזה הפרטנית, ששמה דגש על השנאה של המטפל/ת כלפי המטופל/ת, ועל זיהוי רגש זה בתהליכי ההעברה הנגדית (Carlson, 2009; Maier, 2008; Henry, 2007; Green, 2006; Mikardo, 1996; Mehlman et al., 1994; Frederickson, 1990; Lacocque & Loeb, 1988; Poggi & Ganzarain, 1996; Maltsberger & Buie, 1974; Epstein, 1977; Epstein, 1983), והן באנליזה הקבוצתית, תוך התייחסות לרגשות השליליים של חברי הקבוצה (Billow, 2002; Nitsun, 1996).

הגישות השונות חולקות את ההכרה כי המפגש עם רגשות שליליים, והאפשרות לזהותם, להכיר, ואף לבטא תוקפנות, כעס ושנאה, חיוניים לצורך החוויה האוטנטיות ושימור החיות, הן בטיפול הפרטני והן בקבוצה. ללא חוויית הקנאה לא תתאפשר גם חוויה של אהבה. התהליך שאתאר במאמר זה מתמקד במחירים שהקבוצה משלמת כאשר מנגנוני ההימנעות מפני ביטויים של רגשות שליליים, תוקפנות וכעס מופעלים בה באופן מאסיבי, ומתחילים לאיים על תחושת החיות והחיוניות בקבוצה. התערבות המטפלת הקבוצתית במקרים כאלה דורשת להבין מהם המקורות של מנגנונים אלה, לפענח את הדינמיקה שלהם, ולקשרם להיבטים נוספים בחיי הקבוצה, כמו הרכב הקבוצה, ההקשר שלה, והשלב ההתפתחותי שבו היא נמצאת. בנוסף כרוכה ההצלחה של התערבות זו במידת היכולת של המטפלת לבוא בעצמה במגע עם רגשות שליליים, לחוות אותם, ולעשות בהם שימוש. ברפים הבאים אתמקד באירוע מסוים שבו חדר אל חדר הקבוצה תוכן מאיים מתוך המציאות החיצונית, וארון בהשפעתו על הדינמיקה הקבוצתית.

תיאור הקבוצה והמאורע

הקבוצה, שהתקיימה באחד היישובים בדרום הארץ, מנתה שתיים-עשרה נשים. היתה זו קבוצה תהליכית באוריינטציה דינמית אשר ליוותה תכנית הכשרה שבה היו מעורבות המשתתפות. סיטואציה זו, שבה יש היכרות ויחסים בין המשתתפות גם מחוץ לקבוצה, היא מורכבת במיוחד, ומורכבותה עלתה לדיון כנושא מרכזי בקבוצה. לעתים היא נחוותה כגורם מטשטש גבולות, לעתים נתפסה כתומכת, ולעתים נקשרה בחוויות של בלבול. כך או כך, חלק ניכר מן התהליך הוקדש לחקירה של תגובות אלו והתמודדות עמן. קבוצת תהליך מוגדרת כקבוצה החוקרת את התהליכים של עצמה במטרה ללמוד על דינמיקה קבוצתית, דינמיקה אישית ותקשורת בין אישית (סווילר, לאנג והלפרין, 1993). קבוצות אלו, המתקיימות בין היתר בארגונים, מוסדות לבריאות הנפש ותכניות הכשרה, זכו למספר התייחסויות מחקריות ותיאורטיות (אלמונד ואסטרשן, 1969; גאנס, רוטן ווילקוקס, 1995; טיינטור, 1977; קולב ופריי, 1975).

סווילר מתייחס למורכבות של קבוצה תהליכית מעין זו, כמו גם לאתגרים ולקשיים המעורבים בה. הוא מתאר את השכיחות שבה מתהוות תת-קבוצות עקב קשרים וחברויות מחוץ לקבוצה, וכן לסוגיות של תחרות וקנאה, שאינן מופיעות רק במרחב המעברי של הקבוצה, אלא הופכות לחלק מחיי היומיום שלה (סווילר, 2011). פפר מתייחס למורכבות הכרוכה בתפקיד הכפול של המנחים בקבוצות מעין אלה, משום שהם חברים בארגון ומנחים בעת ובעונה אחת (פפר, 2007). בעוד שנושאים כמו חרדה, קנאה, וכתוצאה מכך גם הגנתיות יתר עולים כמעט בכל טיפול קבוצתי, בקבוצת תהליך, שהיא חלק מתכנית ההכשרה, מקבלות נטיות אלו משמעות נוספת, כשאחד האתגרים הניצבים בפני המנחה הוא התמודדות עם הצורך (הלגיטימי) של המשתתפות להגן על עצמן מפני רגשות שליליים מצדדים מדי, ומפני מצבים שבהם יתקשו לתפקד ביחד, מחוץ לגבולות הקבוצה. כל הגורמים האלה יילקחו בחשבון בדיון שיערך בהמשך, על המתרחש בקבוצה.

המפגשים הראשונים לוו בתחושת הרמוניה, עם דגש על התמיכה שהמשתתפות מקבלות מעצם השתייכותן לקבוצה. הן תיארו תחושות חיוביות סביב הרקע המשותף והדמיון ביניהן, התייחסו לעניין הרב שהתהליך מעורר בהן, וסיפקו זו לזו פידבקים חיוביים. אולם בשלב מסוים הן החלו לחוות סוג של שיתוק, וכל ניסיון לכטא חוויה מעט מורכבת יותר, המערבת רגשות שליליים או סטייה מחוויית הלכידות הקבוצתית, נתקלה במחסומים, ברצון "להגן" על המשתתפת שפעולת החשיפה שביצעה נתפסה כמעמידה אותה במצב פגיע, ובדחף לחזור למצב ההתחלתי ה"שמור". המנחה שיקפה לקבוצה את המצב, והזמינה את הקבוצה להתייחס אליו, אך התייחסויות אלו סופקו בזהירות רבה במיוחד, שאפשרה הבנה עיונית, בלי לשחרר את התהליך הרגשי-חוויתי, שנותר חסום. בשלב מסוים החלה להשתרר תחושת מועקה. כשהמנחה שיקפה

את המועקה, הגיבו המשתתפות בכעס, וטענו שהיא כופה עליהן רגשות שליליים שהן אינן חוות. הן "האשימו" אותה שציפייתה לתגובות מסוימות מקלקלת את החוויה הטובה וההרמונית. אי הנחת שהפגינו גילתה כי אכן מתחיל להתאפשר ביטוי של רגשות שליליים בקבוצה, אולם כל אלה התנקזו בשלב זה אל המנחה עצמה, ללא אפשרות של המשתתפות לבחון את קיומם בינן לבין עצמן, או ברמה התוך-אישית, בקרב כל אחת מהמשתתפות. המנחה, בתורה, חשה תסכול וצורך "לנער" את המשתתפות, כך שבפועל התוקפנות אכן הופקדה אצלה, ועוררה בה תחושה שהיא "מטפלת רעה". המשתתפות נתפסו בעיניה כמאזכות, אך גם כקורבן שיש להגן עליו מפני התוקפנות שלה עצמה. זו היתה תקופה קשה ומורכבת, שהעלתה דילמות רבות. מצב זה הוא ביטוי מובהק של המעבר משלב התפתחותי אחד בחיי קבוצה לשלב אחר. במונחיו של מקנזי מגדירים את התקופה הזאת כמעבר משלב האוניברסליות לשלב הבידול (מקנזי, 1983), אולם במאמר זה אציע לפרש את המצב הזה באמצעות כמה מושגים שפותחו במסגרת התיאוריות של יחסי אובייקט, הגישה ההתייחסותית והגישה הבין-סובייקטיבית, אשר פותחו בהקשר של הטיפול הפרטני, אך עשויים לקבל מובן מעניין במיוחד בהקשר הקבוצתי.

אחד המושגים המרכזיים בתיאוריה של יחסי אובייקט הוא מנגנון ההזדהות ההשלכתית, שנטבע לראשונה על ידי מלאני קליין, ופותח על ידי וילפרד ביון. מושג זה מקיף את כלל ההתנהגויות והמחוות, או היבטים אחרים, לא מודעים, בנפש המטופל, הקשורים לרגשות שמסיכות כלשהן הוא אינו מעוניין או אינו מסוגל לחוות. אספקטים אלה מושלכים על הדמות המטפלת, שבתורה מזדהה עם הרגש וחווה אותו כאילו היה שלה. מנגנון זה הוא דרך לא מודעת שבה מאפשרים המטופלים למטפלים להבין את רגשותיהם לעומקם. הקושי הרגשי שחווה המנחה ניתן אפוא להבנה, בין היתר, כביטוי של מנגנון זה. היא חשה עצמה לכודה בין המועקה והרצון להיחלץ מהחסימה הרגשית, אשמה על כך שהיא "מצפה" מהמשתתפות לדברים שברובד הגלוי הן אינן מעוניינות בהם, וכעס על כך שכעסן מופנה כלפיה. כל אלה התלכדו לכדי חוויה של תסכול שכמו חיכתה לסדק שדרכו תוכל להתפרץ, דבר שאכן אירע בהמשך. בשלב זה לא ניתן היה לשקף לקבוצה את התחושות הללו. הן הופקדו אצל המנחה, ותפקידה היה להכילן ולהמתין לרגע המתאים שבו ניתן יהיה לבטאן.

תיאורטיקנים מאוחרים יותר בתחום של תיאוריות יחסי האובייקט התייחסו למורכבות של תהליכי ההעברה ביחסים הטיפוליים, ולאופן שבו מושפעת החוויה של המטפל או המטפלת מעולם ההשלכות והאובייקטים הפנימיים של המטופלים (ראו למשל Racker, 1957; Symington, 1983; בולאס, 2000, ואחרים). אנליטיקאים נוספים, בעיקר אלה הנמנים עם הזרם הניאו-קלייניאני, הדגישו את החשיבות של מוכנות המטפל להיות מושפע ברמה הרגשית והחוויתית מן המטופל, להיות "נפולש" על ידי השלכותיו, ומסוגל לתפקד

כחלק מעולמו הרגשי. בהקשר זה של הטיפול הקבוצתי ראוי לציין, בין היתר, את גרוסמרק, אשר הראה כי האנאקטמנט של המטפל מהווה חלק מהתהליך הטיפולי, והוא זה שמאפשר את קיומו של התהליך הרפלקטיבי (Grossmark, 2007). מושגים אלה מסייעים לפרש את התסכול והכעס שחשה המנחה כצוהר להבנת החרדה ששררה באותה עת בקבוצה, אך עדיין לא יכלה להתנסח במילים. בהקשר של האנליזה הקבוצתית ראוי להזכיר כאן את ההבדל בין גישתו של ביון, אשר ראה את תפקידו של המנחה בקבוצה כאובייקט פחות מעורב, המהווה מעין "צופה חיצוני", ובין גישתו של פוקס, שתפס את המטפל הקבוצתי כגורם מעורב ובלתי נפרד (פוקס, 1964; 1975). הגישות ההתייחסותיות בתחום הטיפול הקבוצתי (כמו למשל בילו, 2003; וינברג, 2015) מדגישות את התפקיד הפעיל שממלא עולמה הפנימי של המטפלת בדינמיקה הקבוצתית, ומלמדות כיצד מופעל עולם פנימי זה על ידיה וגם מפעיל אותה, בעת ובעונה אחת, או לסירוגין.

החדירה של גורם חיצוני אל החדר

באמצע אחד המפגשים נכנסה דרך החלון לחדר צרעה, והחלה לעוף באוויר בקול זמזום מבהיל. המשתתפות הגיבו בקריאות בהלה ובפאניקה. השיחה הקבוצתית נקטעה מיד, וכל הקשב הופנה כלפי הצרעה. אף כי אחרות מן המשתתפות ניסו להתעלם ממנה ו"להמשיך כרגיל", היה ברור כי אין הדבר אפשרי, והבהלה היתה גלויה. בשלב מסוים הנמיכה הצרעה את מעופה, והתקרבה מאוד אל אחת המשתתפות, שהיתה בשלב הריון מתקדם. בתגובה, ובאופן מיידי והחלטי, נעמדה המנחה והרגה את הצרעה. מאותו רגע ואילך חל שינוי דרמטי בתהליך הקבוצתי. ארון בשינוי זה תוך התייחסות לריבוי הגורמים המעורבים בו.

ביטויים של חרדה, כעס ותחושות של חוסר אונים

הופעתה של הצרעה בחדר עוררה שאלה - האם יש להרוג אותה ובכך להגן על בנות הקבוצה, או שמא מוטב לנסות להוציא אותה החוצה ללא פגע, ולשמור על ערכים קבוצתיים כמו סובלנות, הרמוניה ואמפתיה לכל יצור באשר הוא. כאמור, דיון מסוג זה התאפשר רק בדיעבד, שכן תגובת המנחה להופעתה של הצרעה היתה מיידי, והיכתה חלק מהמשתתפות בהלם. הרג הצרעה נתפס בעיניהן כניפוץ של הנורמות הקבוצתיות שהיו נהוגות עד לאותו שלב - שמירה על אווירה נעימה, מכילה, אמפתית ולא מתעמתת. רוזנווסר מתייחסת לצורך של חברי הקבוצה בנורמות, לאופן שבו מהוות הנורמות את הבסיס לציפיות ההדדיות בקרב חברי הקבוצה, ולכך שהתנהגות החורגת מהטווח הנורמטיבי מעוררת התנגדות ונתפסת כבלתי נסבלת (רוזנווסר ונתן, 1997).

בדיון שהתעורר בהמשך נתנו חברות הקבוצה ביטוי לכך שהזעזוע שעבר בהן ברגע הריגת הצרעה לא נבע רק מן הפגיעה ביצור חסר הישע, אלא גם מהחבלה במה שנתפס כנורמה

קבוצתית. אולם משתתפות אחרות אמרו כי דווקא חשו הקלה רבה לאחר שהמנחה הרגה את הצרעה, שכן פחדו מפניה פחד ממשי. הנורמות הקבוצתיות, כמו גם פחדיהן האישיים, מנעו מהן להרוג את הצרעה בעצמן, על אף רצונן בהסרה מיידית של האיום, ואיתו גם של הסכנה הממשית. תחושת ההקלה בעקבות הרג הצרעה עוררה אצלן רגשי אשמה גדולים עוד יותר, שכן ה"תוקפנות" של המנחה הדהדה רצון פנימי של חלק מהמשתתפות להרוג את הצרעה, ובכך הפגישה אותן עם התוקפנות שלהן עצמן. בנוסף, תגובתה המהירה לא הותירה בידיהן די זמן כדי לבחון אם היו נוהגות כך בעצמן. כך, בנוסף לתוקפנות ולפחד מפני תוקפנות, באו המשתתפות במגע עם תחושות של חרדה, חוסר אונים אל מול איום חיצוני, ואולי אפילו תלות במנחה.

החדירה של הצרעה אל החדר, והריגתה בידי המנחה, היוו אישור לכך שעם כל הרצון הטוב, לא באמת ניתן להתעלם מן הסכנות הקיימות בעולם – בתוך החדר ומחוצה לו, ולא באמת ניתן לספק לקבוצה הגנה הרמטית מפני תכנים תוקפניים. אקט תוקפני זה נתפס גם כפעולה חיובית החיונית לשם הגנה על בטיחות המשתתפות, כך שלא ניתן היה לתייג את התוקפנות שהיתה כרוכה בו כשליילית בלבד. הוא עורר רגשות מורכבים יותר, והשרה על הקבוצה בלבול שהיא התקשתה להכיל בשלב זה. ייתכן כי לצד הצורך המודע של המנחה לסלק את האיום אשר הפריע לשהות בחדר, ואיים לעקוץ אישה בהיריון, ואולי גם משתתפות נוספות, פעל גם גורם מודע פחות, והוא הצורך "לקחת את התוקפנות לידיים", ולתת לה ביטוי גלוי ובוטה במקום שבו הושקעו מאמצים רבים בהימנעות מתוקפנות ומרגשות שליליים.

כפי שצוין כבר, ניכר שהתוקפנות רק "חיכתה" לסדק שדרכו תוכל להתפרץ במלוא עוצמתה, לאחר שנאגרה זמן מה בחוויות הקבוצתיות, שלא נתנו לה ביטוי. בסופו של דבר נוצר מצב מתעתע, שבו מקורות התוקפנות לא התגלו בבהירות: היה קשה לקבוע אם התוקפנות מגולמת בצרעה עצמה (שהרי לצד היותה יצור "חסר ישע", כפי שהגדירה אחת המשתתפות, לא ניתן היה להתעלם מהסכנה המוחשית שהיא טמנה בעבור המשתתפות); או אולי היא שוכנת במנחה שהרגה את הצרעה בפתאומיות, ובלי להתייעץ.

ומה באמת קורה כאשר מעשה אחד, כמו המעשה של הריגת הצרעה, הוא תוקפני ומגונן בעת ובעונה אחת? בהקשר זה כדאי לזכור כי לתוקפנות יש היבטים חיוניים וחשובים, לא רק בכוחה להביא לביטוי רגשי, אלא גם במובן הבסיסי ביותר, של שמירה על הקיום. במובן זה, התוקפנות הפועלת בשירות החיים אינה זהה לדחפי המוות שתוארו על ידי פרויד. בהקשר זה מעניינת האסוציאציה המתבקשת כאן לביטוי "לא מדובשך ולא מעוקצך", המתייחס לכפל הפנים של אובייקט חיצוני, אשר יכול להיות רע וטוב גם יחד. הצרעה, הדומה במהותה לרבורה (אם כי היא גדולה ומפחידה ממנה), מיטיבה לגלם אובייקט כזה. ביטוי זה קרם עור וגידים בקבוצה, שבנחישותה להימנע מהעוקץ של התהליך, נמנע ממנה גם הדבש. לפיכך, קטל הצרעה לא עימת

את הקבוצה רק עם תוקפנות, אלא גם עם הרגשות המורכבים שמעוררים אובייקטים שהם גם טובים וגם רעים (כמו המנחה), או שהם גם מפחידים וגם חסרי אונים (כמו הצרעה). היבטים אלה, שאותם גילמו המנחה והצרעה, הדהדו בקרב המשתתפות רבדים פנימיים.

צירוף לשוני שגור נוסף שאפשר לקשרו לאירוע הוא הביטוי "קן צרעות", המתאר מרחב רווי מזימות ורוע, אשר עומד בסתירה לאידיליה הקבוצתית שהקבוצה שאפה לשמר. החדירה של הצרעה אל החדר הכניסה אליו את הבלתי צפוי, הכאוטי, מה שאינו ניתן לניבוי. מדובר בממד פוטנציאלי של שינוי והתפתחות, הכרוך בתחושות של תוהו ובוהו, ומלווה בחרדה. מאותו מאורע ואילך חל שינוי ניכר בדפוסי ההתנהגות בקבוצה. גילויים רבים יותר של כעס ורגשות שליליים מצאו את דרכם אל השיח הקבוצתי, ולצדם צמח הרצון להתקרב ולהתבטא באופן אותנטי ומגוון. האפשרות להתעמת ולהתמודד עם מצבי קונפליקט נהייתה נוכחת, והשיחה התעשרה בגוונים שונים של קולות עצמאיים אשר העניקו לגיטימציה לחוויה של שונות בקבוצה. רוזנווסר מציינת כי הסכנה הטמונה בנורמות מתקיימת כאשר התנהגות אינדיבידואלית עשויה להתמזג בציפיות הנורמטיביות של המערכת, כך שהמערכת עשויה לכפות על הפרט לגלם תמיד אותו תפקיד (רוזנווסר ונתן, 1997). במקרה כזה, על המטפלת או המטפל להתערב באופן אקטיבי, ולנסות לשחרר את הפרט מציפיות מגבילות אלו. אף כי התנהגות המנחה לא בדיוק ביטאה בחירה מודעת, ייתכן שניתן לראותה כיוזמה לשבירת הנורמה הקבוצתית, אשר הפכה בשלב זה להיות המטרה אך גם המכל לתוקפנות של הקבוצה. בנוסף, היא מנעה מצב שעלול להתפתח בשלב התפתחותי שבו דרגת החופש לבטא תוקפנות היא מוגבלת, מצב שבו מופנה כל הכעס כלפי אחת המשתתפות, והיא הופכת לשעיר לעזאזל המנקז אליה את כל הרוע הקבוצתי. הריגת הצרעה נתפסה על ידי חלק גדול מחברות הקבוצה כפעולה חסרת רגישות, ועוררה אנטגוניזם. כפי שצוין בפתח המאמר, נושאים אלה הועצמו עקב העובדה שזו היתה קבוצה תהליכית, שפעלה בתוך תכנית הכשרה, וכי שיקולי המנחה נבעו גם מעובדה זו, והושפעו ממנה באופן בלתי מודע. בעוד שבקבוצה טיפולית גרידא, בעיקר כזו המונחית באוריינטציה אנליטית או דינמית, לא בהכרח נשאף להגן על הקבוצה מפני ביטוי ישיר של תוקפנות, בקבוצת תהליך שהיא חלק מתכנית הכשרה יופעלו שיקולים שונים.

לשאלת האימהות

תיאוריות דינמיות עושות הקבלה בין מערכת היחסים מטופל/ת-מטפל/ת לבין היחסים הורה-ילד, או באופן ספציפי יותר אס-תינוק. בקבוצה המצב מורכב יותר, שכן בנוסף לתהליכי ההעברה כלפי המנחה, המשמשת כאם, גם הקבוצה עצמה נתפסת כאם. כך למשל, מושג המטריצה, אשר נטבע לראשונה על ידי פוקס ומתייחס לרשת הקבוצתית, קשור במילה

הלטינית matrix שפירושה אם, מלה שיסודה ככל הנראה ב-mater. אנליטיקאים קבוצתיים שונים התייחסו להקבלה בין הקבוצה, הנוטה לשבת במעגל בתוך חדר, לבין המכל האימהי, או הרחם האימהי, על מכלול ההשלכות והכמיהות הכרוכות בו. על מנת שתינוק יתפתח באופן תקין צריכה אמו להיות "טובה דיה", כלומר לספק לו סביבה מכילה ובטוחה, ולהיענות לצרכיו המשתנים. כפי שהעירה בירן, תפקיד המנחה בקבוצה המשמשת כאם הטובה דיה, הוא לאפשר לחברי הקבוצה לחוות מחדש את הליקויים ששררו במערכת הראשונית, אך גם לשקף את "האם הרעה" בדרך של גרסיה וחוויה מחודשת, שתאפשר לבצע תיקון (בירן, 1997). תגובתה של המנחה פורשה בידי חלק מן המשתתפות כאקט של הגנה על ביטחונן, וכאמירה ברורה, כי במקרה שגורם חיצוני ינסה לפגוע בקבוצה, האם-המנחה תעשה כל מה שנחוץ כדי לשמור עליה, כולל מלחמה נגד גורמים חיצוניים ומפחידים. עם זאת, אותו אקט עורר גם תחושות של הפתעה והתנגדות בקרב חברות קבוצה אחרות, שפירשו אותו כתוקפני, אלים ומאיים. אי-הנוחות וחוסר ההסכמה שנוצרו עוררו התנגדות למנחה, ושיקפו אותה בדמות של "האם הרעה". אחת האסוציאציות שהתעוררו אצל המנחה היתה התנהגותם של בעלי חיים בטבע, ובעיקר זו של אימהות, הנוטות להיות מסוכנות ולהפגין תוקפנות בשעה שהן חשות כי גוריהן נתונים בסכנה. כל אלה מלמדים על ריבוי המשמעויות של מושג האם, שהיא מכילה ורחמנית, ובה בעת גם מבהילה ותוקפנית. האם היא מקור החיים כולם, אך גם בעלת כוח חיסול והשמדה. בהקשר זה מעניין כי באופן מקרי, מכל המשתתפות בחדר, "בחרה" הצרעה להתקרב אל המשתתפת שהיתה בהריון, כאילו כדי להתגרות ולאתגר "עד הקצה" את היכולת של הקבוצה לשמור על עמדה רחמנית ומכילה. מעניינת גם תגובת המנחה, שנימקה את התנהגותה בכך שהמשתתפת היתה בהריון, בעוד שהצרעה עשויה להיות מסוכנת גם ללא הריון. נראה כי האסוציאציה לאימהות בקבוצה חידדה את מורכבות היחסים בין דאגה לתוקפנות, ובין דבש לעוקץ. יחסים אלה קיבלו בקבוצה ביטויים של פיצול לאחר הריגת הצרעה: נוצר עימות הן בין המנחה לקבוצה, והן בין תת-קבוצות בתוך הקבוצה, בין אלו שהיו מרוצות מהריגת הצרעה ואלו שלא היו מרוצות. אפשר כי הקבוצה ביטאה בשלב זה את העמדה הסכזו-פרנואידית בטרם ניתן בה מקום לחוויה אינטגרטיבית יותר.

הפאזה הפרנואידית בקבוצה מתאפיינת בחרדה פרנואידית מפני אוביקט, במקרה זה המנחה, ובתפיסתו כדמות מאיימת ורודפת הרוצה לחסל את הקבוצה (בירן, 1997). מנגנון הזדהות השלכתית משמש כמנגנון הגנה עיקרי בפאזה זו. הוא מאפשר להשליך חלקים מאימים של משתתפי הקבוצה (הסובייקט) על המנחה (האובייקט), ובמקביל מאפשר לסובייקט להישאר באינטראקציה עם החלקים האלו באמצעות הזדהות. חברות הקבוצה לא ויתרו על החלקים המאיימים עליהן, ולכן נתפסה המנחה כבעלת כוח עצום, והקבוצה

כגורם חלש, שאינו מסוגל להתמודד עם משימה קשה זו. במונחיו של ביון ניתן לזהות כאן את ההנחה הבסיסית של התלות (ביון, 1961). תגובה בסיסית נוספת שבאה כאן לידי ביטוי היא של תקיפה-בריחה. במקום להכיר ברגשותיה ולהתמודד עמם, התנערה הקבוצה מתוקפנותה, התאחדה מול המנחה, הפגינה הרמוניה וקבלה בתוך הקבוצה, וזנחה את המתח ואת תחושות התוקפנות והתחרות שנוצרו בה. בהמשך, כשניתן היה לבטא רגשות ותחושות אלה במילים, יכלה הקבוצה לאפשר חוויה מלאה יותר. השיח הקבוצתי התאפיין במתיחות, בכיטויים של ביקורת, בעימותים, אך גם בפתחות רבה יותר, בגילוי לב, ובכוננות של כל אחת מן המשתתפות לחקור את תגובתה. הרג הצרעה סיפק מקום לגיטימי להבעת התנגדות גלויה לפעולות המנחה, שער כה הובעה רק בדרכים סמויות ועקיפות. הביקורת כלפי המנחה ביטאה מעבר לשלב התפתחותי מתקדם יותר, שבו בודקת הקבוצה את הנפרדות שלה מן המנחה ואת האפשרות לחשוב ולנהוג באופן עצמאי ושונה. מאוחר יותר הביעו חלק מן המשתתפות את השחרור שחשו לנוכח העובדה שהמנחה אינה פוחדת להיות תוקפנית, והקבוצה יכולה לסמוך עליה כי לנוכח איום תיקח אחריות ותעשה את הדבר המתבקש, גם אם זה עלול להעמיד אותה באור שלילי. אחרות טענו כי גם הן עצמן יכולות לנהוג כך, ולכן אולי אינן זקוקות למנחה ש"תציל" אותן.

הריגת הצרעה כמעשה של חופש

במאמר משנת 1983 כותב הפסיכואנליטיקאי סימינגטון: "מרגע שבו נכנסים האנליטיקאי והמטופל למה שאנחנו קוראים אנליזה, שניהם הופכים יחדיו לחלק ממערכת אשלייתית. שניהם לכודים בתוכה" (Symington, 1983, עמ' 283). הוא ממשיך וטוען שהמהלך של האנליזה כולו הוא תהליך של השתחררות האנליטיקאי מהדברים שמגבילים את חופש הפעולה וחופש החשיבה בחדר הטיפוליים. הגורם שמצר את צעדיו של האנליטיקאי מורכב מהשלכות שמקורן בעולם הפנימי של המטופל, שאיתן מזדהה האנליטיקאי באופן לא מודע, ולכן גם משתף איתן פעולה. החוויה שבה נלכדה המנחה של הקבוצה המתוארת, של קושי לשאת את גוננות היתר בחדר, היתה, בין היתר, תגובה לתחושות של המשתתפות שהופקרו אצלה, וצמצמו את חופש הפעולה והחשיבה שלה. תחושות אלו של אי נוחות היו רבות עוצמה, והפעילו מתקפה מאסיבית נגד דרגות החופש של השיח בקבוצה. במקום שיח פתוח וחופשי, נוצר בקבוצה שיח שהתאפיין ברגשות אשם, בניתוק ובריחוק. המנחה, שחשה תוקפנות כלפי השיח הקבוצתי, הרגישה במקביל גם אשם על הסבל שנגרם למשתתפות בקבוצה, ונלכדה בתוך מערך כוחות של יחסי קורבן-תוקפן, שבו היא חוותה עצמה כממלאת את שני התפקידים, של הקורבן והתוקפן - ממש כמו הצרעה.

לטענת סימינגטון, האנליטיקאי מופעל באופן בלתי מודע בידי תכנים מן העולם הפנימי הלא מודע של המטופל, המשפיעים על התנהגותו, רגשותיו ומחשבותיו. כל עוד הוא מזדהה באופן לא מודע עם מה שהושלך עליו, הוא מוגבל, לכוד בלאסו שאינו מאפשר מפגש עם תכנים פנימיים אלה שהושלכו עליו. את דרכו להשתחרר מאותה טבעת חנק מגבילה מתאר סימינגטון כ"מעשה של חופש". אלא שאת המעשה הזה אין המטפל יכול לזוּם באופן אופרטיבי. מעשה זה אינו יכול לנבוע ממקור חיצוני. יש להתאזר בסבלנות ולהמתין לרגע הנכון, לרגע שבו תחול בתוך נפשה של הדמות המטפלת תנועה נפשית שתשחרר אותה, ורק בעקבותיה תיפתח האפשרות לתת ביטוי לחומרים שהושלכו מנפש המטופל. אותו מקום חדש, חופשי, הוא גם זה שיאפשר למטפל לחולל שינוי אצל המטופל. יחד עם זאת, גם לפני ששעת כושר כזאת מגיעה, צריך המטפל לשאול את עצמו שאלות לגבי כל אחד מהדברים שמתרחשים בחדר, כולל תגובותיו שלו. העמדה שסימינגטון מתאר היא אפוא כפולה, שכן אינפורמציה חשובה על אודות עולמו הפנימי של המטופל עולה בדרך שגורמת למטפל או למטפלת לחוות תחילה את הדברים בצורתם הראשונית, הלא מודעת, ורק לאחר מכן להמשיג אותם דרך ערוצי המודעות. במקרה של התהליך הקבוצתי הדברים כמובן מורכבים עוד יותר.

העיתוי שבו חדרה הצרעה לחדר מעורר השתאות, ובעיקר מבקש לשאול מה היה קורה לו לא היתה חודרת לחדר, או לו היתה חודרת לחדר בשלב מוקדם יותר. מכל מקום, את הפעילות הספונטנית של המנחה, שאפשרה לה לבטא בפעולה אחת גם את השאיפה לשמור על הקבוצה וגם את תוקפנותה הגלויה שהתפרצה למרות הזהירות הגדולה שאפיינה את הקבוצה, ניתן להבין כ"מעשה של חופש". מעשה זה אפשר לה להיחלץ ממנגנוני העיכוב שפעלו באופן מסיבי בקבוצה.

במאמרו "התפתחות רגשית פרימיטיבית" כותב ויניקוט כי "אם ותינוק חיים חוויה יחד" (live an experience together), ועורך הקבלה בין יחסי אם-תינוק ליחסי מטפל-מטופל (Winnicott, 1945). בניסוח זה מבהיר ויניקוט לא רק עד כמה החוויה של להיות חי חיונית להתפתחות, אלא גם את החשיבות של להיות חי ביחד. התינוק והאם - או בהשאלה המטופל והמטפלת - חיים את החוויה ביחד. לרעיון זה נודעה השפעה רבה על החשיבה הפסיכואנליטית, כי הוא מגדיר נקודת מוצא להבהרת שתי סוגיות עיקריות: האחת קשורה לנוכחות החיה והמעורבת של הדמות המטפלת בתהליך הטיפול, או ליכולת של מטפלים באופן כללי לזהות את רגשותיהם שלהם, ולהבין באמצעותם משהו על עולמם הפנימי של המטופלים שאינו יכול להיות מובן בשום אופן אחר. השנייה קשורה לעצם חוויית החיות. יש מצבים בטיפול שבהם הניתוק, השעמום והמחסומים כל-כך קשים, שיש תחושה של מוות רגשי, ועולה המשאלה שהפגישה תסתיים כבר ואפשר יהיה לשוב ולחיות. השאלה אם תחושות הניתוק והשעמום הן

תוצאה של תוקפנות, או אף אלימות שקשה לבוא עמה במגע, או להפך, השעמום הוא שמעורר את התוקפנות, היא סוגיה סבוכה, שלא אפתח במסגרת הדיון הנוכחי. לענייננו כאן יש לציין כי מנגנונים דומים יכולים לפעול גם בטיפול הקבוצתי.

באופן מטאפורי, חדירתו של בעל חיים מעופף ומזמזם לתוך המרחב הקבוצתי יכולה לייצג את עולם האינסטינקטים החייתיים, הפועלים באופן דחפי ומשוחרר יותר מן העכבות ששמה עלינו ה"תרבות". ואכן, תנועה חייתית וספונטנית זו עוררה מיד תנועה דומה בקרב חברות הקבוצה, שהחלו לבטא בהלה בקול ובתנועה. המוכנות של המנחה להגיב בעצמה באופן חי וספונטני, בלי לנהל דיון "תרבותי" בשאלה כיצד יש לנהוג בצרעה, נחוותה כמעשה מבהיל ומשחרר בעת ובעונה אחת. דרגות חופש הביטוי בקבוצה עלו בעקבותיה, והיא הפכה לישות חיה ובעלת תנועה ספונטנית משלה. אופיו הדו-ערכי של הגורם החי שחדר לקבוצה, על דובשו ועוקצו, יכול לייצג את המעבר מעמדה סכיוז-פרנואידית אל עבר השלב שבו מתאפשרים יחסי אובייקט בשלים ומפותחים יותר.

המרחב הקבוצתי והזירה החברתית

לצד הגורמים הדינמיים שפעלו בקבוצה, מעניין לחשוב על המתרחש בה בהקשר חברתי רחב יותר. אחת האסוציאציות המיידיות שעלו בקבוצה כתגובה להרג הצרעה היתה זו של הסיטואציה הביטחונית בישראל, שבה עם אחד רשאי לפגוע בעם אחר, בשל החשש שלו להיפגע בעצמו. המשתתפת שהעלתה את האסוציאציה עשתה זאת בזהירות, תוך חשש שתישפט על הבעת דעה פוליטית. ניכר כי עצם הדיבור על הנושא טעון ומעורר חרדה. ההערה היתה מעניינת, שכן בשנים האחרונות, כל קבוצה מסוג זה המתקיימת בישראל, נתונה בצל סיטואציה מתוחה ברמה הביטחונית והפוליטית.

וינברג וראופמן התייחסו לעבודה עם קבוצות בזמן מלחמה, ולמצבים שבהם, כשהמרחב הפיסי מאוים או מופצץ, קשה לשמור על המרחב המשחקי והמטאפורי בקבוצה (וינברג וראופמן, 2015). הקבוצה המתוארת במאמר זה התקיימה בתקופה מתוחה במיוחד, אשר זכתה לכינוי "אינתיפאדת הסכינים", שבמסגרתה בוצעו מדי יום, בכל רחבי הארץ, פיגועי טרור אשר כוונו כלפי חיילים ואזרחים כאחד. אינתיפאדה זו, בהשוואה למלחמות או אינתיפאדות אחרות, התייחדה באופייה האישי יותר והפחות מאורגן: אנשים פרטיים, גברים, נשים ואף ילדים, פלסטינים וערביי ישראל, עשו שימוש באמצעים כמו סכינים וגרזנים כדי לפגוע באוכלוסיה היהודית. בפגיעות אלו, בשונה מגלי פיגועים שבהם נעשה שימוש באמצעי חבלה מתוחכמים יותר, באו התוקפים במגע ישיר ובלתי אמצעי עם קורבנותיהם, בהתמודדות של אדם אחד נגד אדם אחר. אף על פי שהתוקפנות היתה חלק ממאבק של קבוצה אחת נגד קבוצה אחרת,

היא קיבלה ביטוי פרטני בעימותים פנים אל פנים, שחלקם תועדו בסרטונים והועלו מדי יום לרשת. כתוצאה מכך התקבלה חוויה של תוקפנות ישירה, ללא מנגנוני הרחקה, בין התוקפן לקורבן. ריבוי הדקירות בגב הנפגעים עורר את התחושה שאין לדעת מהיכן תבוא הפגיעה, וכי קשה להתגונן מפניה. מצב זה הזמין תגובות כאוטיות, ואפשר ששימש כרקע לרגשות הקשים שאיתם התמודדו החברות בקבוצה. חלק מן הדקירות בוצעו על ידי נשים, וביטאו את האופן שבו אלימות פיזית אינה נחלתם של גברים בלבד – נושא שהיה משמעותי במיוחד בעבור קבוצה המורכבת מנשים בלבד.

במישור רחב יותר, השיח המתקיים בחברה הישראלית, והקונפליקט היהודי-ערבי המתמשך, הנחוה פעמים רבות כבלתי פתיר, מעוררים שאלות רבות הנוגעות ליחסי כוחות, לאופן שבו קורבנות הופכים לתוקפים, ולנושאים של אשמה וחוסר אונים – סוגיות שעוסקים בהן כמעט בכל קבוצה בישראל. מנקודת מבט חברתית רחבה יותר אפשר להצביע גם על הקושי של החברה הישראלית לעבור משלב המתאפיין בהרמוניה ובלכידות חברתית, לשלב המאפשר עימות וחוויה של שונות בקבוצה. אפשר גם לאתר כאן ניסיון ליצור אי של שלוה בתוך העולם המסוכן והלא בטוח, שקיבל צורה קונקרטי של סכינים וגרזנים.

צורת התוקפנות של הצרעה: הדקירה, מקבילה לצורת הפגיעה שאפיינה את אינתיפאדת הסכינים, ולכן אך טבעי שהצרעה תעורר את ההכרה בכך שהמציאות החיצונית מסוכנת, והמנחה צריכה לנקוט פעולה תוקפנית כדי להגן על הקבוצה מפניה. הביקורת שהופנתה כלפי המנחה יכולה להזכיר את הביקורת שמטיחים לעתים בחברה הישראלית נגד גורמים מדיניים וצבאיים הפוגעים – בשם ההגנה על אזרחי המדינה – בעם אחר, שהוא חסר ישע ותוקפן בעת ובעונה אחת.

הערה מסכמת

מושג האנטי-גרופ, שנטבע ופותח על ידי מוריס ניצון (Nitsun, 1996), תורם רבות להבנת הרכיב התוקפני בפסיכותרפיה הקבוצתית. הוא מתייחס לרכיבים השלייליים וההרסניים הקיימים בקבוצה ומאיימים להחריב אותה, אולם מראה כי כאשר יש אפשרות להכילם, טמון בהם פוטנציאל יצירתי ומקדם. ברמה המטה-תיאורטית, האופן שבו מפרש ניצון את תיאור התוקפנות בקבוצה מקביל ליחס המתקיים בין המושג עצמו לבין המהות שהוא מתאר. ניצון מבקר את ההמשגה של פוקס, המתעלמת מהתוקפנות הקיימת בחברה הכללית, ומתמקדת באגרסיה המצויה בתוך נפשו של הפרט. הוא מציין כי תפיסה זו עומדת בסתירה לרגש שפוקס שם על ההקשר החברתי שבו מתנהלת הקבוצה, ומחמיצה את ההזדמנות להתייחס לאנליזה הקבוצתית בהקשר של פתולוגיה חברתית רחבה יותר. את החלקיות הזו בהמשגה של פוקס מציע ניצון להסביר כקושי של פוקס

לשלב מושגים של אגרסיה הרסנית במודל האופטימיסטי שלו בתחום הקבוצות. בלי להכריע בין עולמות המושגים השונים, קל להתרשם כי המשגת התוקפנות ברמה התיאורטית אינה מנותקת ממורכבות המטענים הנקשרים בחוויה זו. מורכבות זו פעלה בקבוצה ברכדים שונים בעת שהצרעה חדרה אל החדר. היא הפעילה אותה בצורה הקונקרטי והמיידית ביותר, וקראה תגר על גבולות קיומה של הקבוצה. האפשרות לעבר את החוויה הזו, על כל מכלול היבטיה, כולל התערבות המנחה, יחסיה עם הקבוצה, ותהליכי ההעברה וההעברה הנגדית, התגלתה בקבוצה כסוכנת מרכזית לשינוי. חדירת הצרעה אל החדר לא ביטאה רק חדירה של איום חיצוני, אלא גם את האופן שבו לא ניתן לנתק תהליכים קבוצתיים ממצייאות רחבה יותר החודרת מן החוץ, ובמקרה זה מן התוקפנות הקיימת בחברה, עניין שזכה לביטוי גלוי מפי אחת המשתתפות. ניתן לראות בהתבטאות זו חיזוק לעמדתו של ניצון, המתנגד להנחה שקבוצות תתאמנה את עצמן לנורמות של החברה אשר מחוץ לקבוצה, וטוען כי מדובר בתהליך מורכב יותר, ולעיתים דווקא בתהליך של התנגדות לנורמות החיצוניות, שיכולות להיות מדכאות ברמה של התהליך הקבוצתי. נראה כי עיקר החשיבות טמונה באפשרות לבוא במגע עם פרטואר עשיר של רגשות, להכיר בהם, ולאפשר את חופש התנועה. באופן פרדוקסלי לכאורה, ייתכן כי דווקא ההימנעות העיקשת מפני ביטויים של תוקפנות, שאפיינה את הקבוצה עד לרגע חדירת הצרעה, היא שפעלה כנטי-גרופ, כאשר עיכבה תהליכים שהיו חיוניים להתפתחות הפרט והקבוצה.

מקורות

- בולאס, כ. (2000). **צלו של האובייקט: פסיכואנליזה של הידוע שלא נחשב**. תל אביב: דביר.
- בירן, ח. (1997). ניתוח יחסי מנחה-קבוצה ומהלך התפתחות קבוצה לפי מודלים תיאורטיים של יחסי אובייקט. בתוך נ. רוזנוסר (עורכת), **הנחיית קבוצות-מקראה** (עמ' 201-218). ירושלים: הוצאת הקרן לקידום החינוך הקהילתי ע"ש חיים צפורי.
- וינברג, ח., וראופמן, ר. (2015). עבודה עם קבוצה רב-תרבותית בזמן מלחמה: שלוש מטפורות של תנועה. בתוך ר. פרידמן וי. ודורון (עורכים), **טיפול קבוצתי אנליטי בארץ זבת חלב ודבש** (עמ' 271-285). קרית ביאליק: אח.
- ויניקוט, ד. (2009 [1947]). שנאה בהעברה הנגדית. בתוך ד. ויניקוט, **עצמי אמיתי ועצמי כוזב** (עמ' 65-75). תל אביב: עם עובד.
- מקנזי, ר. ק. (1997). תפקידים חברתיים בקבוצות פסיכותרפיה. בתוך נ. רוזנוסר (עורכת), **הנחיית קבוצות: מקראה** (עמ' 221-237). ירושלים: הוצאת הקרן לקידום החינוך הקהילתי ע"ש חיים צפורי.

רוזנוסר, נ. ונתן, ל. (1997). קבוצה מהי: מושגי יסוד בפסיכולוגיה חברתית. בתוך נ. רוזנוסר (עורכת), *הנחיית קבוצות: מקראה (עמ' 11-30)*. ירושלים: המרכז לחינוך קהילתי ע"ש חיים צפורי.

שפיר, ג., אכמון, י. ווייל, ג. (עורכים) (2007). *סוגיות אתיות במקצועות הייעוץ והטיפול הנפשי*. ירושלים: מגנס.

Almond, R. & Astrachan, B. (1969). Social system training for psychiatric residents. *Psychiatry*, 32, 277-291.

Ancona, L. & Mangiarotti, A. (1999). The couple in group therapy as a source of hate (English translation by Clare Coope). *Group-Analysis*, 32(4), 547-558.

Billow, R. M. (2002). Passion in group: thinking about loving, hating and knowing. *International Journal of Group Psychotherapy*, 52(3), 355-372.

----- (2003). *Relational group psychotherapy: from basic assumptions to passion*. London: Jessica Kingsley.

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock.

Carlson, S. N. (2009). Whose hate is it? Encountering emotional turbulence in the crosscurrents of projective identification and countertransference experience. *The Psychoanalytic Review*, 96(6), 895-915.

Epstein, L. (1977). The therapeutic function of hate in the countertransference. *Contemporary Psychoanalysis*, 13(4), 442-461.

Foulkes, S. H. (1964). *Therapeutic group analysis*. London: George Allen & Unwin.

----- (1975). *Group analytic psychotherapy, method and principles*. London: Gordon & Breach.

Frederickson, J. (1990). Hate in the countertransference as an empathic position. *Contemporary Psychoanalysis*, 26(3), 479-496.

Gans, J. S., Rutan, J. S. & Wilcox, N. (1995). T-Groups (training groups) in psychiatric residency programs: facts and possible implications. *International Journal of Group Psychotherapy*, 45, 169-183.

Green, L. B. (2006). The value of hate in the countertransference. *Clinical Social Work Journal*, 34(2), 187-200.

Grossmark, R. (2007). The edge of chaos: enactment, disruption and emergence in group psychotherapy. *Psychoanalytic Dialogues*, 17(4), 479-499.

Henry, C. A. (2007). Limit setting and projective identification in work with a provocative child and his parents: a revisiting of Winnicott's 'Hate in the countertransference'. *American Journal of Psychotherapy*, 61(4), 441-457.

- Kolb, D. A. & Fry, R. (1975). Toward an applied theory of experiential learning. In C. Cooper (Ed.), *Theories of group process*. London: John Wiley.
- Lacocque, P. E. & Loeb, A. J. (1988). Death anxiety: a hidden factor in countertransference Hate. *Journal of Religion and Health*, 27(2), 95-108.
- Mackenzie, R. K. & Livesley, W. J. (1983). A developmental model for brief group therapy. *Advances in Group Psychotherapy*, 1, 101-116.
- Maier, C. (2008). Psychotic resonance: stupor and hate in countertransference. *Psyche* 62(8), 771-797
- Maltsberger, J. T. & Buie, D. H. (1974). Countertransference hate in the treatment of suicidal patients. *Archives of general psychiatry*, 30(5), 625-633.
- Mehlman, E. & Glickauf-Hughes, C. (1994). The underside of psychotherapy: confronting hateful feelings toward clients. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 31(3), 434-439.
- Mikardo, J. (1996). Hate in the countertransference. *Journal of child psychotherapy*, 22(3), 398-401.
- Nitsun, M. (1996). *The anti-group: destructive forces in the group and their creative potential*. New York: Routledge.
- Pepper, R. (2007). Too close for comfort: the impact of dual relationships on group therapy and group therapy training. *International Journal of Group Psychotherapy*, 57, 13-23.
- Pines, M. & Schermer, V. L. (Eds.) (1994). *Ring of fire: primitive affects and object relations in group psychotherapy*. New York: Routledge.
- Poggi, R. G. & Ganzarain, R. (1983). Countertransference hate. *Bulletin of the menninger clinic*, 47(1), 15-35.
- Racker, H. (1957). The meaning and uses of countertransference. *Psa.Q.*, 26, 303-357.
- Silverstein, J. L. (1997). Acting out in group therapy: avoiding authority struggles. *International Journal of Group Psychotherapy*, 47(1), 31-45.
- Spotnitz, H. (1976). *Psychotherapy of preoedipal Conditions*. New York: Jason Aronson.
- Storebo, O. J. (2011). Metatheory and practice regarding acting out in group analytical therapy. *Group-Analysis*, 44(3), 266-279.
- Swiller, H. I. (2011). Process group. *International Journal of Group Psychotherapy*, 61(2), 263-273.

- Swiller, H. I., Lang, E. A. & Halperin, D. A. (1993). Process groups for training psychiatric residents. In A. Alonso & H. I. Swiller (Eds.), *Group therapy in clinical practice* (pp. 533-545). Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Symington, N. (1983). The analyst's act of freedom as agent of therapeutic change. *The International Journal of Psychoanalysis*, 10(3), 283-291.
- Taintor, Z. (1977). Group sensitivity training for psychiatric residents. *Journal of Psychiatric Education*, 1, 93-99.
- Weinberg, H. (2015). The group as an inevitable relational field, especially in times of conflict. In R. Grossmark & F. Wright (Eds.), *The one and the many: relational approaches to group psychotherapy* (pp. 38-56). New York: Routledge.
- Winnicott, D. W. (1945). Primitive emotional development. *The International Journal of Psychoanalysis*, 26, 137-145.